

Jaarverslag

over het academische jaar
augustus 2008 – juni 2009

Financieel Jaarverslag

over het jaar 2008

STICHTING ROBERT A. LEVISSON

Postadres: In De Wolken 45, 1186 BG Amstelveen, NL – contact@levisson.nl – www.levisson.nl

Tel.: 06-54 69 09 19, (020) 640 24 58 – Bankrekening: 40.03.78.213

KvK: 34178043 - ANBI nr. 8110.01.994

Inleiding

Het studiejaar 2007-2008, dat uitmondde in het feestelijke verlenen van de semicha (de rabbinale bevoegdheid) aan onze eerste lichte rabbinstudenten, was een heel zwaar jaar.

Het jaar dat nu achter ons ligt werd dan ook een jaar van bezinning: na het bereiken van de eerste en primaire doelstelling van het Instituut kwamen er enkele wisselingen in het bestuur en in de academische commissie, zijn de statuten op enkele punten gewijzigd en heeft het bestuur een discussienota opgesteld ter bespreking met het Verbond en de besturen van de gemeenten. We weten nu wat we kunnen presteren, maar houden we vast aan de prioriteiten zoals die zijn gesteld in het oorspronkelijke beleidsplan uit 2003 of moeten daarin ook wijzigingen worden aangebracht? En hoe moet het verder met de financiering?

Het verslagjaar 2008-2009 is minder zwaar, maar niet minder uitdagend geweest. De vijf afgestudeerde rabbijnen hebben hun plaatsingen gevonden, vier in Nederlandse Liberaal-Joodse gemeenten en een van hen is aangezocht en aangesteld als onderzoeker op een promotieplaats in een project aan de London University.

Ook de tweede doelstelling in het oorspronkelijke beleidsplan is dit jaar gerealiseerd. De eerste lichte van 15 voorzangers hebben hun opleiding afgesloten met een mooi ceremonie en hebben tijdens de Landelijke Oneg Sjabbat in Den Haag aan een groter gehoor laten horen en zien wat ze zoal hebben geleerd. Ook deze ex-studenten zijn actief (of nog actiever) geworden in hun gemeenten, zowel met diensten leiden en veelal ook met lesgeven.

We gaan het nieuwe jaar in met 4 rabbinstudenten en met gevorderde plannen voor het realiseren van onze derde doelstelling, een tweejarige lerarenopleiding voor het joodse onderwijs.

Dit verslag bevat alle gebruikelijke gegevens over het afgelopen jaar, maar deze keer komen ook een aantal studenten aan het woord om te verhalen van hun ervaringen – we hopen dat u op deze wijze naast de droge feiten en de vele cijfers ook de invloed zult voelen die de opleidingen op de studenten persoonlijk hebben en hetgeen zij daardoor in staat zullen zijn om uit te dragen aan ons allen.

Blader het verslag op uw gemak door en lees wat u interesseert. We stellen uw reacties op prijs en willen graag meer informatie geven als antwoord op al uw vragen.

Robert A. Levisson was één van de grote, liberale voormannen in ons land.

Hij was een begenadigd spreker en schrijver en een voorvechter van Israel,

Hij overleed in december 2001

Jehie zichro baroech - יהי זכרו ברוך -

Inhoud¹

Inleiding	2
1 Het studiejaar 2008-2009	4
De semicha en de werkzaamheden van de Levisson-rabbijnen	4
Rabbin Tamarah Benima	5
De afsluiting van de opleiding Voorzangers (<i>sjeliché tsiboer</i>)	6
Eva Mogendorff-Hein	7
Het speciale jaarprogramma, twee tegenvallers en een meevaller	8
Rabbin Marianne van Praag	9
Gastdocent	9
Tom Fürstenberg	10
Wetenschappelijk onderzoek	11
De Bibliotheek en de catalogisering	11
De Website	12
Wijzigingen in het bestuur	13
Wijzigingen in de Academische Commissie	14
Wijzigingen in de statuten	14
Rabbin Albert Ringer	15
De Vrienden	15
Plannen voor 2009-2010 en verder	15
2 De Financiering	17
De jaarstukken 2008	17
Balans per 31 december 2008	17
Toelichting	17
Staat van baten en lasten over 2008	18
Toelichting	19
Begrotingen	20
Voorzangersopleiding	20
Gezamenlijk project ontsluiting drie bibliotheken	20
Mirjam Ushpiz	21
3 Appendices	22
Appendix 1: Beschrijving Wetenschappelijk onderzoekproject	22
Rabbin Navah-Tehila Livingstone Shmuelit	25
Appendix 2: De Toekomst van het Levisson Instituut	26
Lies Müller	28

¹ De persoonlijke bijdragen van de voormalige studenten worden voor de duidelijkheid in een andere lettertype weergegeven.

1. Het studiejaar 2008-2009

De semicha en de werkzaamheden van de Levisson-rabbijnen

Over het verlenen van de semicha aan onze eerste groep studenten kunnen we hier kort zijn. De feestelijke ceremonie in aanwezigheid van vele vooraanstaande personen uit binnen- en buitenland van de joodse en niet-joodse wereld werd live uitgezonden over het Internet. De complete opname hiervan is op de website van het instituut te bekijken (www.levisson.nl en klik op Foto's/Video's).

Deze vijf nieuwe rabbijnen maken nu deel uit van het College van Rabbijnen en het Beth Din van het Nederlands Verbond voor Progressief Jodendom.

Hun werkgebieden en verantwoordelijkheden zijn als volgt:

- Rabbijn Tamarah Benima: PJG Noord-Nederland (Zuidlaren). Zij is inmiddels benoemd tot lid van de Academische Commissie van het Instituut.
- Rabbijn Marianne van Praag: LJG Gelderland (Dieren) en LJG Flevoland (Almere).
- Rabbijn Albert Ringer: LJG Rotterdam, krijgsmachtsrabbijn en Pastoraal Werk bij het PsychoMedisch Centrum Parnassia te Den Haag.
- Rabbijn Navah-Tehila Livingstone Shmuelit: LJG Utrecht.
- Rabbijn Kineret Sittig: University College, London University, Department for Hebrew and Jewish Studies: fulltime medewerker aan het onderzoekproject "Medieval Monographs on the Jewish Calendar" (promotieplaats).
Voor een presentatie van haar werk, zie www.levisson.nl en klik op Opleidingen > Onze afgestudeerde rabbijnen.

Samen met rabbijn Hetty Groeneveld in Brabant en interim-rabbijn Kenneth Leinwand in Den Haag hebben zij de taken overgenomen van de gepensioneerde rabbijnen en van de onlangs overleden rabbijn Sonny Herman *zichron tsaddiek livracha*, zijn nagedachtenis en wat hij tot stand bracht zal blijvend tot zegen zijn.

Langzaam op stoom

Maakt het verschil? Ja, het maakt verschil. Sinds 4 juli ben ik de rabbijn van de Progressief Joodse Gemeente Noord-Nederland. Feitelijk is er niet veel verschil. Al vier jaar werk ik als rabbijn, eerst drie jaar als stagiaire, het afgelopen jaar als rabbijn met een semicha. Het werk is hetzelfde, maar het 'voelt' heel anders. Tot de 4^e juli was Ruben Bar-Ephraïm de 'echte' verantwoordelijke, nu is het aan mij om de gemeente te leiden, te onderwijzen, te steunen, bij elkaar te houden en tot bloei te brengen. Met zo'n kleine gemeenschap in zo'n enorm geografisch gebied (enorm voor Nederlandse begrippen) zal dat niet eenvoudig zijn. Maar eenvoudig of niet - ik ervaar het als opwindend.

Friesland, Groningen en Drenthe zijn niet mijn enige werkterrein. In Utrecht en Arnhem deed ik diensten, en in de Amsterdamse LJG ben ik regelmatig vervanger van rabbijn Menno ten Brink, voor het leiden van diensten, lewajot, sjiva-avonden en het begeleiden van bar/bat mitswakinderen.

De installatie als rabbijn in PJG-NN op 4 juli 2009

Een belangrijke taak was ook het lesgeven aan de gioer-cursisten en hun eventuele partners in de cursus Joodse Basis Kennis. Een heel gemêleerd gezelschap kwam een keer per week luisteren naar de lessen joodse geschiedenis. Het was een waar genoegen om ze in hun ontwikkeling te volgen. Het is zo anders dan bij lezingen in het land, waarbij ik me soms als een Bokito voel waarnaar met belangstelling naar wordt gekeken en geluisterd; de JBK-cursisten gebruiken het materiaal dat wordt aangedragen daadwerkelijk voor de opbouw van hun identiteit. Het is voor hen een intellectueel en emotioneel proces, waarin ze de anderen laten delen door de onderlinge gesprekken en door de presentaties die ze moeten geven.

Een van de mooiste aspecten van het vak is het leiden van lewajot. Het is een voorrecht dat nabestaanden je op zulke ingewikkelde momenten dichtbij laten komen en je deelgenoot maken van hun leven. Hetzelfde geldt voor het zitten in het Beth Din en mensen te helpen bij hun officiële stap in het Jodendom.

Langzaam komt mijn leven en werken als rabbijn op stoom. Is het wat ik ervan verwachtte toen ik aan de opleiding begon. Ja. En meer. Degenen die dat mogelijk hebben gemaakt, in welke hoedanigheid dan ook, ben ik zeer dankbaar (ook als ik dat niet aan ieder persoonlijk heb laten weten). De opleiding is een zegen voor mij geweest en ik hoop steeds meer een zegen te kunnen zijn voor anderen.

Juli 2009, Tamarah Benima

De afsluiting van de opleiding Voorzangers (*sjeliché tsiboer*)

Op 31 mei 2009 werd de tweejarige opleiding van voorzangers voor onze gemeenten voltooid. De afsluiting gebeurde in een feestelijke sfeer in de locatie in Amersfoort waar de 8 onderwijsweekenden waren gehouden. Van deze gebeurtenis is eveneens een videoreportage samengesteld die te zien is via onze website (www.levisson.nl en klik op Foto's/Video's). Daar vindt u ook de fotoreportage, het overzicht van de deelnemers aan de opleiding en waar zij daarna actief zijn in de Liberaal Joodse Gemeenten.

Op dezelfde plaats vindt u verder de foto's van de Landelijke Oneg Sjabbat in Den Haag op 6 juni. Het programma voor die dag op het thema van Nederlands Synagogaal Muziek werd samengesteld en gepresenteerd door de nieuwe voorzangers en hun hoofddocent prof. Eliyahu Schleifer uit Jeruzalem. Zijn fascinerende lezing in twee delen over "The History of the Dutch Jewish Synagogue Music" is daar ook te beluisteren.

De studenten, hun gasten en de aanwezige Vrienden applaudisseren en bedanken prof. Schleifer voor zijn grote inzet in het realiseren van de opleiding.

De certificaten werden aan de 15 voorzangers en de 3 docenten-studenten uitgereikt door de decaan, rabbijn David Lilienthal en prof Eli Schleifer samen.

Hier aan Merav Barzel uit LJG Den Haag.

Chazzan Gilad Nezer van LJG Amsterdam heeft deelgenomen aan de opleiding zowel in de rol van docent als in die van student. Hier tijdens de individuele presentaties van de bestudeerde muziek.

In de zomer van 2007 stonden 16 mensen wat onwennig tegenover elkaar in het Tulip Inn Hotel in Amersfoort. Zojuist was het eerste cursusweekend van de opleiding tot Sjeliach Tsiboer (voorganger/voorzanger) van start gegaan. Het was een bont gezelschap van studenten, moeders, consultants, artsen en andersoortige hardwerkende mensen, variërend in de leeftijd van 18 tot 50+, met meer of minder ervaring in het (Nederlandse) chazzanoet. Allemaal mensen met ongeveer het zelfde gevoel als ik, die heel regelmatig (stukken van) diensten zingen, maar niet altijd precies weten waar de melodieën vandaan komen. Het eerste weekend was voor iedereen dan ook een weekend met gemengde gevoelens. Er was herkenning over de blinde paniek die de hoeveelheid lesstof teweeg bracht maar ook opluchting over de kennis die we met z'n allen bleken te hebben. Onder de bezielende leiding van professor Eli Schleifer, Rabbijn David Lilienthal en coördinator Bram Lagendijk werd de toon gezet voor twee ongelooflijk leerzame en bijzondere, dierbare jaren.

Eli Schleifer kwam speciaal voor de weekenden over uit Jeruzalem. Hij is tijdens het 2^e jaar van de opleiding gepensioneerd van zijn werk als hoofd van de chazzan-opleiding van het Hebrew Union College te Jeruzalem en maakt deel uit van een groep vooraanstaande specialisten aan de Hebrew University die onderzoek doet en publiceert over joodse muziek. Zijn aanwezigheid was van onschatbare waarde voor ons.

We leerden niet alleen de juiste noten maar ook de geschiedenis van het (West-Europese) chazzanoet, het ontstaan van de melodieën, hoe je de juiste melodie kiest en waarom de ene melodie beter geschikt is voor een gelegenheid dan de andere.

Elk weekend had een van de feestdagen als thema. Er werden ochtend-, middag- en avonddiensten gehouden zodat we vooral veel konden oefenen. Twee of drie weken van tevoren mailde David Lilienthal ons de indeling van de diensten voor het komende weekend. Omdat de tijd die we hadden beperkt was, werden deze diensten altijd enigszins exotisch. Zo kon het voorkomen dat we in een weekend Sjabbat, Pesach en Jom Kipoer melodieën behandelden. We vierden Chanoeka tijdens het meiweekend en leerden sjokkelen op een koude februarimorgen. Tijdens workshops en lezingen werd dieper ingegaan op de achtergronden en de geschiedenis van de melodieën. In twee jaar tijd leerden we de beginselen van het leiden van een gemeente in haar gebed.

Op 31 mei jongstleden stonden 18 mensen (met drie docenten-studenten meegerekend) enigszins emotioneel tegenover een gemeente van genodigden in het Tulip Inn Hotel in Amersfoort. Na een bijzondere weekdag-mincha dienst (die daadwerkelijk op een weekdagmiddag gehouden werd), waarin alle studenten een deel van de dienst deden, kreeg iedereen een prachtig certificaat uitgereikt. De komende tijd zal tijdens een aantal studiedagen de nodige aandacht worden besteed aan verdere scholing als opmaat voor de permanente educatie. De onderwerpen die tijdens de weekenden door tijdgebrek niet konden worden behandeld, zoals bijvoorbeeld de levenscyclus, zullen dan nader aan bod komen. Voor meer informatie over de inhoud van alle studieweekenden en voor de diverse melodieën kunt u terecht op de website van het Levisson Instituut (www.levisson.nl).

Eva Mogendorff-Hein, uit de Nieuwsbrief van de PJG Noord-Nederland

Het speciale jaarprogramma, twee tegenvallers en een meevaller

Zoals in het vorige jaarverslag en de tussentijdse update van 16 februari 2009 is vermeld, werd in het voorjaar van 2008 ontdekt dat het niveau van de taalbeheersing Hebreeuws van de rabbijnstudenten ontoereikend was voor het lezen en hanteren van de studieteksten die zij in het vierde jaar zouden behandelen. Hierdoor werd het nodig een extra jaar in te lassen met als enig doel deze kennis op het vereiste niveau te krijgen. Dit jaar is goed verlopen, maar daarmee zijn niet alle tegenvallers opgelost.

De eerste en zwaarste tegenvaller trof de student David Snuijf die geheel buiten zijn schuld een auto-ongeluk kreeg. Hierdoor kreeg hij een zweepslag die hem zodanige fysieke problemen opleverde dat hij pas na vele maanden weer in langzaam stijgende mate kon beginnen met werken. Hij zal zijn studie hervatten aan het begin van het jaar 2009-2010, maar dit voorval heeft een jaar vertraging in zijn studie veroorzaakt. In dit komende jaar zal hij het ingelaste jaar Hebreeuws moeten inhalen en in welke mate hij daarna met zijn studiegenoten gelijk zal kunnen optrekken zal moeten blijken.

Een verdere tegenvaller is dat de overige twee studenten, Clary Rooda en Joram Rookmaaker, de gewenste studiebelasting niet goed kunnen dragen. Dit was mede de reden voor het ontstaan van het ontoereikende niveau van het Hebreeuws. In een uitgebreid overleg is een nieuw plan opgesteld en door de academische commissie goedgekeurd. De inhoud van de resterende studie en de eindtermen ervan blijven onveranderd, maar het programma zal nu worden afgewerkt over drie in plaats van over twee jaren. Dit betekent dat de studie, met het ingelaste jaar Hebreeuws meegerekend, 7 in plaats van 5 jaar zal duren. Twee studenten zullen derhalve nu volgens plan afstuderen in 2012 in plaats van in 2010 zoals oorspronkelijk gepland, en de derde student waarschijnlijk een jaar daarna.

Onmiddellijk moet hieraan worden toegevoegd dat alle drie studenten vastbesloten zijn om de studie te voltooien en dat in het oordeel van zowel de academische commissie als de docenten het alleszins zinvol is om hen op deze wijze tegemoet te komen. Ze hebben de juiste motivatie en zeker de benodigde capaciteiten en zullen een waardevolle toevoeging worden aan het College van Rabbijnen.

Alle drie beginnen in het najaar aan hun actieve stages en zullen helpen de diensten voor de Hoge Feestdagen te leiden. Joram Rookmaaker zal dit in LJG Utrecht doen en David Snuijf in LJG Flevoland; beiden zullen in de komende tijd actief worden in deze gemeenten. Clary Rooda heeft een verlengd contract als “vervangend rabbijn” gekregen in Beit Ha’Chidush en zal daarnaast stage lopen in de LJG Gelderland.

De meevaller is dat zich een nieuwe student heeft aangemeld, Ira Goldberg, 41 jaar oud, van oorsprong Amerikaan, getrouwd met een vrouw, die werkt als aanklager voor de International Criminal Court (het Joegoslavië-tribunaal), zij hebben twee kleine kinderen. Zij zijn sinds een aantal jaren woonachtig in Den Haag en zijn actief in de LJG.

Ira Goldberg heeft een stevige joodse achtergrond, behaalde in 2002 zijn M.A. Joodse Studiën aan de (Conservative) Jewish Theological Institute in New York en heeft een professionele loopbaan die hem veel ervaring heeft gegeven in het leiden van joodse organisaties.

Hij is inmiddels tot de rabbijnopleiding toegelaten en gezien zijn achtergrond zal voor hem een speciaal, verkort programma worden samengesteld. Verwacht wordt dat hij binnen twee jaar aan de eisen van de semicha zal kunnen voldoen en zijn benoeming tot rabbijn zal kunnen verkrijgen.

Een jaar rabbijn.

Sinds het ontvangen van de semicha ben ik in een stroomversnelling terechtgekomen. Ik draag verantwoordelijkheid voor twee gemeentes: LJG Gelderland en LJG Flevoland. Gemiddeld tweemaal per maand reis ik naar De Steeg (bij Arnhem) en eenmaal naar Almere. Het is ongelooflijk stimulerend werk, en heel fijn met de mensen te mogen samenwerken. Men heeft er zeer veel behoefte aan "rabbinale" aanwezigheid. Het werk is afwisselend en beantwoordt helemaal aan mijn verwachtingen: het leiden van de diensten, bijstaan van mensen en hen steunen, en het delen in hun simches.

Buiten het werk voor "mijn" gemeentes zijn er ook algemenere werkzaamheden: het leiden van "gastdiensten" in andere gemeentes, bijwonen van de maandelijkse rabbijnenvergadering, voeren van gesprekken met kandidaten voor gioer, zitting hebben in het Beth Din, invallen voor afwezige collega's en het schrijven van artikelen voor diverse publicaties.

Dit jaar is er veel media-aandacht geweest die geleid heeft tot veel uitnodigingen om in den lande te komen spreken. Ik vind het zeer belangrijk op die uitnodigingen in te gaan, om belangstellenden de schoonheid van het Jodendom te tonen, en in deze tijd waarin het Jodendom in de samenleving steeds minder "op de kaart staat", weer in te kleuren.

Kortom, een afwisselend en stimulerend bestaan. Ik ben nog iedere dag blij en dankbaar dat ik de mogelijkheid heb gekregen aan het Levisson Instituut te studeren en daar mijn grote droom waar te maken.

Marianne van Praag

Gastdocent

Uit het bovenstaande moge blijken dat wij in het verslagjaar weinig aanvullende activiteiten voor de studenten hebben ondernomen.

Wel kregen we bezoek van prof. David B. Ruderman uit Pennsylvania, waar hij hoogleraar Moderne Joodse Geschiedenis en Director of the Center for Advanced Judaic Studies is. Hij heeft ons ook in 2007 bezocht om college te geven aan de studenten en om een goed bezochte lezing te geven aan de Vrienden over Sjabbetai Tsvi.

Deze keer introduceerde hij, op 1 maart 2009, aan de Vrienden een manier van geschiedenis bestuderen aan de hand van oude documenten. Zijn lezing was getiteld "*A Portrait of Two Jewish Families of the Middle Ages and their Relevance for Contemporary Jews - A reconstruction of two ethical wills of an ashkenazic and a sephardic family and reflections on their values and ultimate concerns.*"

De volgende dag heeft hij een seminar gegeven voor de studenten, rabbijnen en een aantal Vrienden over twee Italiaans-Joodse teksten uit de 15^e en 17^e eeuw. De eerste was geschreven door Judah Messer Leon – zijn Hebreeuwse rechtvaardiging van de joodse studie van retoriek uit het boek *Nofet Tsoefim*. De tweede tekst was het 16^e hoofdstuk uit Simone Luzzatto's *Verhandeling over de Joden van Venetië*, een tekst geschreven in het Italiaans met uitleg over de joodse cultuur voor niet-Joden. De eerste tekst probeert duidelijk te maken aan de Joden dat de culturen in de omgeving kunnen bijdragen tot de verrijking van het Jodendom, en de tweede tekst probeert het Jodendom te beschrijven in termen die overeenkomen met de normen van de Rooms-Katholieke samenleving waarin men zichzelf bevond. Interessant is de vergelijking tussen de teksten en de ontdekking dat ze een soort weerspiegeling van elkaar zijn, hoe de Joden zichzelf in de Ander zagen en herkenden.

Ik heb het voorrecht gehad om de afgelopen twee jaar te deel te kunnen nemen aan de opleiding tot sjeliach tsiboer, kortweg 'sjats', van het Levisson Instituut. Het waren twee ongelooflijk leerzame, inspirerende jaren, waarin ik o.a. geleerd heb dat

chazanoet meer is (of eigenlijk iets heel anders is) dan een optelsom van losse 'liedjes'; er zijn grotere structuren en verbanden, het is een geheel, en er zijn tevens zoveel specifieke melodieën en toonsoorten die bij specifieke delen van de liturgie en de Joodse kalender horen. De

inhoud van de weekenden bestond dan ook voornamelijk uit lezingen/workshops over de achtergronden, historie, de verschillende tradities, de structuur en diepere lagen van de sidoer, van de machzor, alle ins- en outs van de feestdagen, speciale momenten in de levenscyclus, enz. De melodieën moest je tussen de weekenden in zelf instuderen, m.b.v. CD's, bladmuziek en mp3's op de Levisson-site.

Ik ben door deze opleiding echt veel beter gaan chazzenen. Niet alleen doordat ik meer melodieën heb geleerd, maar vooral doordat ik veel beter begrijp wát ik doe, hoe ik het doe, in welke traditie ik sta. Vóór deze opleiding deed ik (achteraf gezien, en met de beste en meest serieuze bedoelingen) maar wat. En last-but-not least ben ik enorm geïnspireerd door de wijze waarop al deze kennis is overgedragen en gedemonstreerd door uitmuntende docenten, die ook nog voor en tijdens de opleiding enorm veel werk hebben verzet om onze traditie te reconstrueren, ongelooflijk. Kol hakavod we'todah rabbah!

Tom Fürstenberg, juli 2009

Wetenschappelijk onderzoek

Ten tijde van het 75-jarige jubileum van het Verbond werd een speciaal geschreven Jubileumboek “In de Tenten van Jacob...” gepubliceerd. Tijdens de voorbereiding van dit boek groeide het besef dat er een duidelijke lacune bestaat in de geschiedschrijving van het Nederlandse Jodendom. Daarom werd aan de schrijver van het jubileumboek, de historica Chaya Brasz gevraagd een onderzoek op wetenschappelijk niveau te doen over de ontwikkelingen binnen het [religieuze] Jodendom in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw en daarover een boek te publiceren.

Vervolgens is de Hebrew Union College Press in Cincinnati bereid gevonden de eindredactie van het boek te doen en dit te publiceren en de kosten daarvan te dragen. In december 2007 deed Maror een gedeeltelijke toezegging en in juni 2009 kregen wij een even grote toezegging van het Prins Bernard Cultuurfonds hiervoor. Samen met de beurs (Fellowship) die drs. Brasz kreeg van de American Jewish Archives om het nodige onderzoek aldaar te verrichten – gedaan in februari 2009 – waren ruim 80% van de kosten gedekt. Op basis van de bestaande reserveringen voor wetenschappelijk onderzoek, maar ook in het vertrouwen dat de ontbrekende gelden, ca €9.000 eveneens gevonden zullen worden, heeft het bestuur besloten voor dit bedrag garant te staan zodat het project van start zal kunnen gaan.

Het onderzoek zal nu beginnen op 15 november 2009 en 2½ jaar duren. De publicatie van het boek is voorzien rond 15 november 2013. De eerste uitgave zal in de Engelse taal verschijnen, maar er wordt ook naar gestreefd een Nederlandstalige uitgave, misschien in een wat meer populairwetenschappelijke vorm daarna te laten verschijnen.

Voor een uitgebreider beschrijving van het project, zie Appendix 1 op blz. 22.

De Bibliotheek en de catalogisering

Het maken van de digitale catalogus is in het verslagjaar voorspoedig verlopen, al is het werk langzamer gevorderd dan gepland. Dit had te maken met problemen met de toegankelijkheid van de opslag in Weesp. De oplossing is gevonden door de boekenvoorraad te verhuizen naar Amsterdam Zuid-Oost.

De opzet van de catalogus is om de drie bibliotheken, Levisson, Judith Druk (van de LJG Amsterdam) en Mira Rafalowicz (van de Stichting Jiddisj) samen te ontsluiten. In de loop van het jaar besloot de Stichting Jiddisj haar bibliotheek in twee delen te splitsen en elders te huisvesten, de Nederlandstalige boeken in de boekerij van Crescas en de Jiddisjtalige verzameling in het Joods Historisch Museum. Desondanks zullen deze boeken ook opgenomen blijven in de gezamenlijke catalogus, met daarin een aanwijzing waar de boeken zich bevinden.

De tijdelijke bibliotheek in het “tuinghuisje” aan de Stadionweg

Aan het einde van het verslagjaar, juli 2009, had Irith Kisch haar opdracht voltooid en ruim 6000 titels ingevoerd. Doordat de bibliotheek in de laatste jaren toch gegroeid is, was daarmee het project van de catalogisering niet afgerond. Om dit te verzorgen is mevrouw Chava Pappie aangetrokken voor een periode van 6 maanden. Dit betekent dat het catalogiseren en de catalogus benaderbaar te maken via het Internet klaar zullen zijn enige tijd vóór de komende verhuizing naar het nieuwe gebouw van de LJG Amsterdam.

De gezamenlijke bibliotheekcommissie (Leo Frijda, Sabine Frank, Ellen Schrijver, Jeta Leeda, David Lilienthal en Menno ten Brink) heeft meerdere keren overleg gevoerd met de Projectcommissie van de nieuwbouw over de plannen voor en de inrichting van de nieuwe bibliotheek en over de toekomstige plaatsing van delen van de collectie in andere delen van het gebouw, zoals bijvoorbeeld het muziekgedeelte in het muzieklokaal, liturgische boeken in de kleine sjoel.

Een deel van de muziekbibliotheek is nu al te consulteren op de website van het Instituut. Dit gedeelte is opgebouwd als een van de manieren om de voorzangersstudenten van studiemateriaal te voorzien. Het moet echter kleiner van omvang blijven dan de muziekbibliotheek in de LJG, omdat bladmuziek en opnames waarop copyright berust niet op het Internet geplaatst kunnen worden.

Daar staat tegenover dat de verzameling op de website ook een groot aantal opnames bevat van de lezingen en de workshops gegeven tijdens de opleiding en die veel informatie bevat over de muziek en de noesach en het gebruik ervan. Dit is alles vrij toegankelijk zodat gemeentelieden en anderen die daar interesse in hebben de lezingen en workshops kunnen beluisteren en veel van onze muziektraditie kunnen bestuderen via talrijke opnames en van bladmuziek in PDF-formaat.

De Website

In het voorjaar van 2009 is het design en de indeling van de website gerenoveerd om deze een wat rustiger en overzichtelijker uiterlijk te geven en het zoeken wat eenvoudiger te maken.

Minder zichtbaar is dat de software gemoderniseerd is en daardoor wat sneller en stabiel is geworden dan daarvoor. Ook zijn we naar een ander hostingbedrijf overgestapt, waar we veel meer ruimte hebben gekregen op de server voor een beduidend lagere prijs dan we eerder hebben betaald.

Het laatste werd nodig, omdat de site veel groter is geworden dan in het begin werd voorzien. Dit komt zowel door de vele zware muziekfiles en de files met de lezingen. Om deze reden hebben we ook mogelijkheden gezocht en gevonden om de video's en de fotoreportages van de semichaceremonie en de afsluiting van de voorzangersopleiding vrijwel zonder kosten op daartoe geschikte sites onder te brengen.

Gezien de statistieken, de reacties en vele vragen, weet men de site inmiddels te vinden en gebruik te maken van de informatie. Wij hopen dat het raadplegen ervan nog verder zal toenemen zodra de bibliotheek er ook op wordt geplaatst.

Wijzigingen in het bestuur

In het verslagjaar hebben wij afscheid moeten nemen van twee bestuursleden die al vanaf het eerste begin van het Instituut grote bijdragen hebben geleverd aan de vormgeving en opbouw ervan.

Aan het einde van 2008 stelde Stephen Kahn zijn zetel ter beschikking in verband met zijn aanstaande huwelijk en verhuizing naar Engeland. Per 1 juli 2009 verliet Leo Frijda na 7 jaar het bestuur om zijn krachten elders te ontplooien. Stephen Kahn had als jurist belangrijk bijgedragen aan het bestuurswerk, maar Leo Frijda droeg als penningmeester gedurende het grootste deel van deze periode de zwaarste last. Zijn werkzaamheden betroffen niet alleen het beheer van de financiën, maar hij zette zich breder in, zoals bijvoorbeeld in het schrijven van de concepten voor de beleidsplannen, de “businessplannen” en het verzorgen van de soms ingewikkelde communicatie met het bureau van Maror.

Per 1 januari 2009 nam Philip Menco de plaats in van Stephen Kahn. Hij nam meteen ook het penningmeesterschap over van Leo Frijda, die nog een half jaar in het bestuur bleef om een aantal wat ingewikkelde zaken af te ronden. Philip Menco is een tijd lang penningmeester geweest van de LJG Amsterdam en brengt als directeur van een pensioenfonds alle benodigde financiële kunde in het bestuur.

Al snel bleek echter dat de taak van de penningmeester hem beduidend zwaarder viel dan gedacht – de financiële crisis die toen steeds erger werd, maakte zijn gewone werklast nog zwaarder dan anders. Enige tijd eerder had Simone Haller aangeboden om iets voor het Instituut te willen doen als we daar behoefte aan zouden hebben. Zij werd gevraagd om per 30 maart in het bestuur te komen om in de aanstaande vacature na het vertrek van Leo Frijda te voorzien.

Simone Haller en Philip Menco

Simone brengt veel ervaring mee met Maror-aanvragen en het beantwoorden van hun vragen en bood aan dit stuk van het werk van het penningmeesterschap over te nemen. In de samenwerking tussen Simone en Philip kwamen beiden tot de conclusie dat het beter zou zijn als Simone de gehele functie van Philip zou overnemen. Dit is per 1 september jl. gebeurd en Philip heeft dan ook zijn bestuurslidmaatschap neergelegd om plaats te maken voor iemand die de mogelijkheid heeft om te beantwoorden aan de gewenste inzet. Tijdens de opening van het academische jaar 2009-2010 (zie onder) is afscheid van Philip Menco genomen.

Simone Haller-Albers is langjarig lid van de LJG Amsterdam. Zij is coördinator van het Studiecentrum voor Jodendom, bestuurslid en vicevoorzitter van deze LJG geweest. Zij werkt als bestuursmanager voor de Stichting Joodse Scholengemeenschap JBO. Haar aanbod om iets te willen betekenen voor ons Instituut kwam voort uit haar overtuiging dat educatie het belangrijkste middel is om het voortbestaan van Joods leven in Nederland te garanderen.

*Van links naar rechts:
Simone Haller (penningmeester)
Yvonne van Ewijk-Cohn
(administratief medewerker),
David Lilienthal (decaan),
Henk Wagenfeld (voorzitter),
Leo Frijda*

*Vooraan:
Wilma Stein (secretaris)
Marja Hené.*

Wijzigingen in de Academische Commissie

Ook in de Academische Commissie hebben zich twee wijzigingen voorgedaan. Rabbijn Ruben Bar-Ephraïm is per 1 juli definitief naar de Jüdische Liberale Gemeinde in Zürich verhuisd en heeft daarom zijn plaats ter beschikking gesteld. In zijn plaats heeft het bestuur – op voordracht van de Commissie – rabbijn Tamarah Benima benoemd. De Commissie is verheugd dat een van de oud-studenten nu deel is geworden van de Commissie en verwacht daar dan ook een bijzondere en andere inbreng van in het overleg.

In de subcommissie Beroepsvoorbereidende Vorming van de Academische Commissie hebben wij afscheid genomen van dr. Fanny Heymann, die vanaf het begin voorzitter is geweest van deze hele actieve groep deskundigen. Wij zijn haar veel dank verschuldigd voor haar inzet en de wijsheid waarmee zij leiding heeft gegeven aan de opbouw van de training op dit essentiële onderdeel van de opleiding. Haar plaats wordt nu ingenomen door drs. Marianne Langhout, die opleidingsmanager is bij de Hogeschool Utrecht, Instituut voor Social Work en ook werkzaam is als trainer bij de Nederlandse Orde van Advocaten.

Wijzigingen in de statuten

Door de recente naamwijziging van het Verbond (van “Verbond van Liberaal-Religieuze Joden in Nederland” in “Nederlands Verbond voor Progressief Jodendom”) was het nodig ook de statuten van de Stichting R.A. Levisson te wijzigen.

Tijdens de voorbereiding hiervan werd ook besloten het boekjaar van de stichting te wijzigen en dit niet meer gelijk te laten zijn met het kalenderjaar, maar parallel aan het academische jaar, 1 augustus t/m 31 juli. In bepaalde opzichten is dit niet praktisch, maar de ervaring heeft geleerd dat de voordelen ruimschoots zullen opwegen tegen de te verwachte problemen. Als overbrugging werd ook besloten het eerste halfjaar 2009 te laten gelden als een verkort boekjaar, van 1 januari t/m 31 juli.

Helaas komen de goedgekeurde cijfers van dit verkorte boekjaar te laat om in dit verslag opgenomen te worden. De accountantsverklaring zal voor degenen die ons financieel ondersteunen en geïnteresseerd zijn wel in de loop van oktober 2009 beschikbaar zijn. Een samenvatting zal in het volgende jaarverslag opgenomen worden. In het vervolg zullen de jaarverslagen voor dezelfde periode gelden voor zowel het academische jaar als voor het financiële jaar.

Bij de installatie van rabbijn Albert Ringer als rabbijn van LJG Rotterdam overhandigt zijn (tijdelijke) voorganger rabbijn David Lilienthal hem de sleutels van de sjoel.

(Foto: Jaime Halegua)

De Vrienden

Wij blijven alle Vrienden van de Stichting en het Instituut veel dank verschuldigd zowel voor hun morele als voor hun financiële steun. Omdat we geen overheidssubsidie ontvangen, hangt de continuïteit van het werk dat wij ons ten doel hebben gesteld nauw samen met hun bereidheid hun financiële steun te blijven geven. De goodwill die we daar steeds bij hebben ontmoet, stemt ons positief en stimuleert ons daarbij.

De basis waarop wij werken blijft echter te smal om gerust te zijn op de toekomst. De Stichtingen Levi Lassen en Makaria, Maror en het Harry Philips Fonds leggen de basis voor het werk, maar de Vrienden nemen een belangrijke plaats in. De Stichtingen zijn bereid ons te steunen omdat we steun ondervinden in de gemeenschap en dat blijkt door de bijdragen van de Vrienden.

In het streven de huidige activiteiten van dit kenniscentrum van het Verbond dat het Instituut is geworden te bestendigen, zullen we de kring van Vrienden moeten vergroten, vooral buiten Amsterdam. Dit zal nog meer het geval worden indien we daadwerkelijk de activiteiten nog iets zullen kunnen uitbreiden (zie verder hieronder). Daarbij hebben we de hulp nodig van u allen, en we zullen in de komende tijd hieraan wat meer aandacht aan gaan besteden.

Plannen voor 2009-2010 en verder

Aan het begin van 2009 stelde het bestuur een concept beleidsnota op, die besproken is met het bestuur van het Verbond en ook met voorzitters van onze gemeenten. Van alle kanten wordt in algemene termen gezegd dat het Instituut moet blijven en zijn activiteiten moet uitbreiden.

Rond deze tijd wordt een “behoeftepeiling” voorbereid onder de gemeenten en bij het Verbond aangesloten organisaties, in navolging op het onderzoek van 2001 dat tot de oprichting van het Instituut aanleiding gaf. Hierin zal gekeken worden naar de ideeën van het bestuur voor de toekomst en zal serieus worden gekeken naar de mogelijkheden om de plannen te financieren.

Vast staat in ieder geval dat we in de eerstvolgende vier jaren alle aandacht zullen blijven geven aan onze eerste prioriteit, de opleiding van rabbijnen. Wij noemen dit de “top van de leerpiramide”: het opleiden van de opleiders van de komende generatie. Kleine groepen de best mogelijke scholing geven door de beste docenten die we kunnen vinden is een kostbare onderneming. Maar met de groep die al afgestudeerd is, kunnen we zien dat deze diepte-investering de verwachte vruchten afwerpt en dat stimuleert ons nog sterker om door te gaan.

Er staan nu 4 rabbijnstudenten ingeschreven en we hopen in de komende jaren nog een klein aantal te kunnen vinden. We rekenen erop dat we over 10 jaar buiten hen nog minstens 5 rabbijnen nodig zullen hebben.

Wat verder in de steigers staat, is een lerarenopleiding voor het joodse onderwijs in de gemeenten. Het programma zal uitgewerkt en uitgevoerd worden in samenwerking met Rimon, het Landelijk Onderwijs Centrum van het Verbond en met het Centre for Jewish Education van het Leo Baeck College te Londen, waar Rimon bij aangesloten is en al vele jaren mee samenwerkt. Of dit zal lukken, zal afhangen van het aantal studenten dat zich opgeeft, c.q. dat door de gemeenten wordt gestimuleerd om deze opleiding te volgen.

Matty van Eldik, een van de leiders van de geplande lerarenopleiding, is in 2009 geridderd vanwege haar werk voor het LJJG-onderwijs.

Ook worden plannen gemaakt om een passende training voor leden van besturen en commissies van joodse gemeenten en organisaties te introduceren. Deze zal zich dan concentreren op de joodse inhoud van dit werk, wat het betekent inhoudelijk en ethisch om een joodse leider te zijn en welke –eventueel van de omgevende cultuur afwijkende– normen hierop van toepassing kunnen zijn. Onderzocht wordt of een nieuw ontworpen programma van het Shalom Hartman Institute te Jeruzalem hiervoor geschikt zou kunnen zijn.

De Beleidsnota met de voorlopige gedachten is te lezen in Appendix 2 op blz. 26.

2. De Financiering

De jaarstukken 2008

De jaarstukken 2008 zijn vastgesteld door JAN Accountants te Landsmeer. Hieronder volgt een samenvatting. Indien men de volledige jaarstukken wenst te ontvangen, kunnen deze worden opgevraagd bij de stichting.

Aantekening verdient dat begin 2009 een statutenwijziging is doorgevoerd waardoor het boekjaar thans gelijk loopt met het studiejaar (1 augustus tot en met 31 juli van elk jaar). Ter overbrugging zal in de periode 1 januari 2009 tot en met 31 juli 2009 sprake zijn van een verkort boekjaar.

Balans per 31 december 2008

Activa		Passiva	
Vorderingen/overloop	€ 1.351	Stichtingskapitaal	€ 78.176
Liquide middelen	€ 308.859	Bestemmingsreserves	€ 102.069
		Vooruit ontvangen	€ 110.083
		Schulden/overloop	€ 19.882
<i>Totaal</i>	<i>€ 310.210</i>	<i>Totaal</i>	<i>€ 310.210</i>

Toelichting

De bestemmingsreserves bestaan uit een vijftal fondsen:

Studentenfonds	€ 29.912
Fonds seminars Israël	€ 15.000
Fonds wetenschappelijk onderzoek	€ 9.000
Voorzangersopleiding	€ 48.157

Het studentenfonds van €29.912 is bedoeld om studenten die daaraan op grond van hun persoonlijke financiële omstandigheden behoefte hebben, een toelage te kunnen geven voor kosten die rechtstreeks met de studie verband houden. De eerste gelden van dit fonds zijn bijeengebracht bij het afscheid van de decaan als rabbijn van de LJG Amsterdam.

Dit fonds blijkt in een groeiende behoefte te voorzien. In 2008 is tot een bedrag van € 1.008 een beroep gedaan op het fonds. Daarnaast is in het fonds een bedrag van €6.000 gestort door één van de studenten die in de gelegenheid was de in het verleden uit het fonds ontvangen gelden alsnog terug te betalen. Daardoor is het studentenfonds met een bedrag van €4.912 toegenomen en bestond geen aanleiding nog een nader bedrag aan het fonds toe te voegen.

Het fonds seminars Israël van €15.000 is in 2005 ingesteld om buiten de gewone begrotingen om voor de studenten met enige regelmaat een seminar in Israël te kunnen organiseren.

Voor (sociaal-)wetenschappelijk onderzoek, met name in het buitenland, is in 2005 een bedrag van €10.000 gereserveerd. In 2008 is uit het fonds een uitkering gedaan van € 1.000 zodat de reservering met dat bedrag is afgenomen.

Per 1 augustus 2007 is begonnen met een twee jaar durende en dus zomer 2009 afgesloten opleiding tot voorzanger. Daarvoor is een aparte begroting opgesteld die niet parallel loopt met het kalenderjaar. Mede in verband met de inzichtelijkheid is er voor gekozen de baten en kosten van deze opleiding afzonderlijk als bestemmingsreserve te administreren waartoe ook een afzonderlijke bankrekening is geopend. Op een bijlage van het financieel jaarrapport zijn de uitgaven en ontvangsten van de voorzangersopleiding inzichtelijk gemaakt. Een samenvatting daarvan volgt hierna.

In 2007 is een begin gemaakt met de catalogisering en ontsluiting van de bibliotheken van de LJG, de stichting Jiddisj en de stichting Levisson (zie blz. 11 en 20). Voor 2007 en 2008 zijn uitkeringen van Maror gedaan en ter aanvulling is een beroep gedaan op een door een particulier fonds afgegeven garantie. De aanvraag bij Maror is gedaan door de LJG Amsterdam ten behoeve van de drie rechtspersonen, maar het beheer van de gelden geschiedt door de stichting Levisson (waarvoor een afzonderlijke bankrekening is geopend). Het project zal waarschijnlijk per 1 maart 2010 kunnen worden afgerond. Op een bijlage van het financieel jaarrapport zijn de uitgaven en ontvangsten die op dit project betrekking hebben inzichtelijk gemaakt. Een samenvatting daarvan volgt hierna.

Dat het bedrag aan vooruit ontvangen gelden betrekkelijk hoog ligt, is een gevolg van het niet gelijklopen van het boekjaar en het studiejaar en de (gelukkige) omstandigheid dat subsidiegevers en vrienden gedeeltelijk vooruit hebben betaald.

Staat van baten en lasten over 2008

Baten:		Lasten:	
Vrienden en andere giften	€ 40.923	Decaan/adm. ondersteuning	€ 46.031
Subsidies	€ 70.000	Kosten decaan/bestuur/raden	€ 6.130
Collegegelden	€ 15.061	Docenten en cursussen	€ 40.752
Rentebaten	€ 5.601	Boeken en lesmateriaal	€ 4.198
		Communicatie	€ 4.008
		Semicha	€ 250
		Accountant/loonadministratie	€ 12.531
		Diversen	€ 3.345
<i>Totaal</i>	<i>€ 131.585</i>	<i>Totaal</i>	<i>€ 117.245</i>

Saldo baten en lasten €14.340.

Toelichting

Het voordelig saldo van €14.340 is een gevolg van de lagere docentenkosten (€40.752) dan oorspronkelijk begroot (€70.000). Daaraan liggen in hoofdzaak twee redenen ten grondslag. De docentenkosten voor de in 2008 afgestudeerde studenten (het betrof vooral de scriptiebegeleiding) kwamen lager uit dan voorzien. En in de tweede helft van 2008 begon het ingelaste jaar Hebreeuws dat voor de in 2005 begonnen rabbijnenstudenten nodig bleek. Het ingelaste jaar Hebreeuws vraagt minder collegereuren dan een normaal studieprogramma. De eerder geplande en begrootte colleges zijn een jaar uitgesteld.

De post accountant/loonadministratie echter is veel hoger uitgekomen dan voorzien. Wij zijn daarover met onze accountant in overleg getreden wat heeft geresulteerd in afspraken om deze kosten in te perken.

De kosten Semicha vormen een restpost. De kosten van de afsluitende ceremonie op 27 augustus 2008, die €22.500 bedroegen, konden vrijwel geheel worden voldaan uit daartoe speciaal ontvangen giften van in totaal €22.250. Het Harry Philips Fonds trad op als hoofdsponsor. Daarnaast werden giften ontvangen van o.a. de Nettie van Zwanenbergstichting en van de stichting Maatschappij tot Nut der Israëlieten in Nederland. Wij zijn alle gevers zeer dankbaar voor hun bijdragen aan deze voor ons instituut zo belangrijke dag.

Fondsen en stichtingen die specifiek als doelstelling het ondersteunen van onderwijsinstellingen hebben, zijn in Nederland niet voorhanden. Zelfs een professionele subsidiewerker heeft geen subsidiebronnen kunnen vinden. Onderwijs ziet men als overheidstaak. Een instituut als het onze komt echter door zijn geringe omvang en beperkte doelgroep niet spoedig voor overheidssteun in aanmerking.

Wij prijzen ons dan ook gelukkig dat wij ook in 2008 zijn ondersteund door Maror, door de stichtingen Levi Lassen en Makaria, door het Harry Philips Fonds, door het Verbond en enkele Liberaal Joodse gemeenten, door enkele particuliere fondsen en door de Vrienden van onze stichting. Wij zijn allen zeer erkentelijk voor hun steun. Daardoor lukt het ons nog steeds om een gezonde financiële basis onder ons instituut te leggen. Of dat ook in de toekomst nog het geval zal zijn, is onzeker. De voorliggende plannen, waaronder een lerarenopleiding en projecten van “éducation permanente” (permanente educatie) voor rabbijnen en voorzangers, zullen niet alleen uit subsidiebronnen kunnen worden gefinancierd. Die plannen zullen ook een aanslag doen op de thans nog beschikbare reserves. Daaraan kan nog worden toegevoegd het op zichzelf heuglijke feit dat het Prins Bernard Cultuurfonds een zelfde bijdrage van € 20.000 heeft toegezegd als eerder Maror voor het project “*Van Adath Juschurun naar Adath Jesjoeroen*” (zie bladzij...). Er is echter nog steeds een tekort van €8.815 en het is onzeker of voor dit bedrag aanvullende financiering kan worden gevonden.

Wij zoeken daarom naar nog meer Vrienden die ons werk voor langere tijd met een vast jaarlijks bedrag ondersteunen.

Onze Vrienden worden steeds op de hoogte gehouden van de gang van zaken en zij worden regelmatig uitgenodigd om bijeenkomsten bij te wonen, bijeenkomsten die veelal ook een inhoudelijk programma kennen met een spreker uit binnen- of buitenland.

Begrotingen

Aan Maror hebben wij verschillende aanvragen gedaan. Onder andere voor de rabbijnopleiding over het jaar 2009 met de toevoeging dat wij voor de periode 1 januari 2010 tot en met 31 juli 2010 geen uitkering zullen aanvragen. De begroting voor de rabbijnopleiding voor het gehele jaar 2009 wijkt niet in relevante mate af van de werkelijke inkomsten en uitgaven in het jaar 2008, zij het dat wij aan Maror slechts een uitkering van €10.400 hebben gevraagd, zodat de geschatte inkomsten uitkomen op een zelfde bedrag als de uitgaven, die zijn begroot op een totaal bedrag van €122.000.

Voor de verder liggende jaren 2010/2011 hebben wij aanvragen gedaan voor de financiering van een tweejaarlijkse lerarenopleiding en voor de financiering van projecten van permanente educatie zowel voor de rabbijnen als voor de voorzangers.

Voorzangersopleiding

De tweejaarlijkse voorzangersopleiding is begonnen op 1 augustus 2007 en is thans afgerond. Op een bijlage bij het financieel jaarrapport 2008 is de gang van zaken tot en met ultimo 2008 opgenomen.

Kosten:	Realisatie tot 31-12-08	Begroting tot 31-07-09
Coördinator	€ 12.767	€ 23.000
Docenten	€ 14.314	€ 28.150
Kosten weekenden	€ 43.492	€ 58.480
Onkosten coördinator	€ 2.972	€ 2.400
Overige kosten	€ 1.335	€ 1.400
<i>Totaal</i>	<i>€ 76.610</i>	<i>€ 115.030</i>

De opleiding wordt gefinancierd (naast de eigen bijdragen van de studenten) uit een subsidie van Maror. De door Maror toegekende uitkering van €26.025 waarvan wij een voorschot van 80 procent hebben ontvangen, zal gelden voor de gehele periode van twee jaar. Daarover is met het bureau Maror-gelden een regeling getroffen waartegenover de stichting Levisson haar bezwaren tegen een afwijzing van een aanvraag voor een verdere subsidiëring heeft ingetrokken. Verder zijn gelden ontvangen uit particuliere fondsen en fondsen van de Liberaal Joodse Gemeenten. Daarmee zijn voldoende gelden beschikbaar om de uitgaven te kunnen bekostigen.

Gezamenlijk project ontsluiting drie bibliotheken

De uitgaven tot en met 31 december 2008 voor dit project hebben vrijwel geheel bestaan uit de vergoedingen voor de aangetrokken catalogograaf. In totaal bedroegen de uitgaven tot eind 2008 €45.883. Die uitgaven konden worden voldaan door eigen bijdragen van de drie samenwerkende instellingen alsmede subsidies van Maror en een particulier fonds. In totaal tot eind 2008 kwamen deze inkomsten op een bedrag van €48.034.

In de afgelopen twee jaar heb ik samen met 14 andere cursisten de kans gekregen om deel te nemen aan de opleiding van sjeliach tsiboer. Deze twee jaar waren zeer inspirerend en verrijkend voor mij mede dankzij de onuitputtelijke energie en interessante lezingen en workshops van professor Eliyahu Schleifer, Rabbijn David Lilienthal en Dr. Annette Boeckler. Vanaf ongeveer 2002 was ik af en toe sjeliach tsiboer voor de LJG in Amsterdam op vrijdagavond, omdat de vaste chazzan dan verhinderd was. De melodieën die ik dan gebruikte als voorzanger waren meestal die melodieën die ik vanuit mijn eigen sjoel (synagoge) in Amsterdam waar ik van kinds af aan naartoe ga kende.

Gaande de opleiding ging er een wereld voor mij open: er kwam een schat aan informatie zoals de betekenis en geschiedenis van verschillende brachot (gebeden) en teksten die in sjoel gezongen en gelezen worden. We hebben veel geleerd over de verschillende minhagiem (gewoontes); elke sjoel en elk land heeft zijn eigen gewoontes, teksten en melodieën. Welke melodie gebruiken wij in sjoel? Bepaalde melodieën die vroeger tot de West Europees Joodse traditie behoorden, zijn in Nederland verloren gegaan en wellicht willen wij deze nieuw leven inblazen? Verder hebben we kennis gemaakt met veel componisten die hele mooie muziek hebben geschreven. Naast Louis Lewandowski (c 1821 - 1894) die veel in de Nederlands Liberale traditie gebruikt wordt in sjoel, hebben we bijvoorbeeld ook aandacht besteed aan Salamone de Rossi Ebreo (c 1565 - 1628), maar ook is er aandacht besteed aan moderne Amerikaanse en Israëlische componisten. Er is dus een schat aan muziek waar je als sjeliach tsiboer, natuurlijk rekening houdend met de gemeente uit kunt kiezen.

De allergrootste uitdaging voor mij als cursist was het oefenen met de nusach. Er zijn bepaalde brachot die je naast de gebruikelijke gecomponeerde melodie ook door middel van nusach (wat in mijn begrip een vorm van recitatief is), gezongen kunnen worden. Hierin kun je binnen een bepaalde sjtaiger (de speciale joodse toonladders) ook improviseren. Echter elke feestdag, en delen van de sjabbat dienst hebben een eigen sjtaiger. We hebben al deze sjtaigers behandeld en we hebben ermee geoefend.

Ook heb ik de mogelijkheid gehad naast de enkele sjabbatavonddienst per jaar in Amsterdam ook het geleerde in de praktijk te brengen in verschillende liberale gemeentes in Nederland. Zo heb ik in Den Haag, Utrecht, Zuid Laren, Almere en De Steeg in Gelderland sjabbatavonddiensten en zaterdag-ochtenddiensten gezongen. Ik wil ook mensen bedanken die mij feedback hebben gegeven hierin: Bram Lagendijk, Petra Katzenstein, Ken Gould en Moshe Lewkowitz.

Daarnaast wil ik alle andere cursisten met wie ik deze leerzame twee jaar heb ervaren bedanken. Mede dankzij de zeer goede en warme sfeer, de humor, het enthousiasme en de goede samenwerking was het een groot succes!!!

Mirjam Ushpiz, juli 2009

Appendix 1

Wetenschappelijk onderzoekproject: **Van Adath Jeschurun naar Adath Jesjoeroen.**

Het project gaat over de ontwikkelingen in het [religieuze] Jodendom in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw. De naam van het project verwijst symbolisch naar de periode tussen de ‘Verlichte’ Joodse gemeente ‘Adath Jeschurun’, die zich in Nederland van 1797-1808 van de oorspronkelijke Asjkenazische gemeente had afgescheiden en de in 1965 in Arnhem opgerichte Liberaal Joodse Gemeente met diezelfde naam, maar nu modern geschreven als ‘Adath Jesjoeroen’. Tussen die twee was in de negentiende eeuw enige tijd een derde Joodse gemeente met eveneens de naam ‘Adass Jeschurun’ op Nederland van invloed: de neo-orthodoxe gemeente van rabbijn dr. Samson Raphaël Hirsch in Frankfurt am Main.

Doelstelling en doelgroepen:

Doel van dit project is het tot stand brengen van een zo volledig mogelijk geschiedenisboek op wetenschappelijk niveau over de ontwikkeling van het Jodendom in Nederland. Alleen vanuit een goed begrip van gebeurtenissen en ontwikkelingen in het verleden zal het – in combinatie met de resultaten van het sociaaldemografisch onderzoek anno 2000 – mogelijk zijn om tot een evenwichtige wederopbouw van de gemeenschap te komen. De beleidsmakers in de hele Joodse gemeenschap zijn dan ook de specifieke doelgroep van dit boek, terwijl de resultaten van het beleid de hele gemeenschap ten goede zullen komen. Tijdens het onderzoek zullen studenten van de rabbijnenopleiding, het Levisson Instituut, via deelonderzoeken actief bij dit project betrokken kunnen worden als zij daar belangstelling voor hebben. Zij kunnen deze deelonderzoeken gebruiken als afstudeerscripties².

Het totstandkomen van dit boek is te zien als een:

1. inhoudelijke aanvulling op het sociaaldemografisch onderzoek anno 2000. [Inhoudelijk = op het terrein van het Joods geestelijk leven in Nederland].
2. verdieping van en aanvulling op het LJG-jubileumboek uitgegeven in 2006.
3. mogelijkheid voor rabbijnenstudenten om in het kader van het onderzoek, dat aan het schrijven van het boek voorafgaat, een afstudeerscriptie te schrijven.

Ad 1. Het sociaaldemografisch onderzoek anno 2000 was een momentopname. De nu beoogde aanvulling gaat over de historische ontwikkelingen binnen het Nederlandse Jodendom, die aan dat moment vooraf zijn gegaan. De wortels van verschijnselen in het heden zijn terug te vinden in het verleden. Er wordt gestreefd naar het geven van inzicht in de karakteristieken van het Nederlandse Jodendom over een veel langere periode, zodat de beleidsbepalers in de Joodse gemeenschap van nu de oorsprong van bepaalde verschijnselen kunnen begrijpen en lange-termijn ontwikkelingen kunnen ontwaren. Een dergelijk inzicht is van groot belang bij het bepalen van het beleid voor de toekomst.

² Deze projectbeschrijving is geschreven in 2006.

Ad 2. Het LJG-jubileumboek was een gelegheidsuitgave zonder diepgaande analyses, gericht op een algemeen publiek en in het Nederlands. In de in dat boek beschreven periode van 1931-2006 zijn bovendien door gebrek aan tijd lacunes ontstaan. In het nieuwe boek zullen die lacunes worden weggewerkt en zal de aandacht meer komen te liggen bij de ontwikkelingen binnen de totale Joodse gemeenschap, zowel orthodox als liberaal-religieus.

Ad 3. De deelonderzoeken voor rabbijnenstudenten vinden plaats onder deskundige begeleiding. Gekozen wordt voor onderwerpen waarbinnen de studenten zowel inzicht moeten tonen in de historische ontwikkeling van het (Progressieve) Jodendom als in de meer specifieke vaardigheden voor rabbijnen, zoals de ontwikkeling van de liturgie en kennis van het Hebreeuws. De resultaten van deze deelonderzoeken komen henzelf ten goede in de vorm van een goed begeleid en interessant afstudeeronderwerp. Zij komen tevens het uiteindelijke boek ten goede, omdat daarin de resultaten van hun bevindingen kunnen worden verwerkt. Twee voorbeelden van deelonderzoeken zijn als bijlagen hierbij gevoegd.

De taal van het uiteindelijke boek zal Engels zijn, omdat het onderwerp ook van belang is voor studenten, docenten en leidinggevende personen in andere landen. De gekozen doelgroep van beleidsmakers in Nederland zal met die taal geen moeite hebben, terwijl het boek in de bredere context van Europa, Israël en de Verenigde Staten aan de Joodse gemeenschap van Nederland een andere en nieuwe uitstraling geeft. Het laat zien dat Nederland ook als Joodse gemeenschap internationaal weer op de kaart staat en maakt het mogelijk onze gemeenschap internationaal onder de aandacht te brengen en contacten met geestverwanten en stromingen in het buitenland verder te ontwikkelen. Van dit soort contacten zal ongetwijfeld een stimulans uitgaan op onze eigen gemeenschap.

Wij willen er op wijzen, dat in een eerder stadium [sinds 1980] een soortgelijke overschakeling naar het Engels reeds heeft plaatsgevonden in de academische wereld. Als voorbeelden noemen wij:

1. de Engelstalige symposia en proceedings van de KNAW-Commissie voor de Geschiedenis en Cultuur van de Joden in Nederland enerzijds en het Jeruzalemse Center for Research on Dutch Jewry aan de Hebrew University anderzijds;
2. de Engelstalige symposia en proceedings over 'Jewish and Christian Perspectives', een internationaal samenwerkingsverband tussen de Bar-Ilan universiteit in Ramat Gan, het Schechter Institute of Jewish Studies in Jeruzalem, de Universiteit van Tilburg en de Katholieke Theologische Universiteit Utrecht.
3. de inhoud van het wetenschappelijke tijdschrift [nu jaarboek] *Studia Rosenthaliana, Journal of the History, Culture and Heritage of the Jews in the Netherlands*, dat in de tweede helft van de jaren 1990 overschakelde van overwegend Nederlands naar uitsluitend Engelstalig;
4. de uitgave in 2002 in Oxford van het handboek *The History of the Jews in the Netherlands* van J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffler (eds.).

Opzet

Het boek begint bij de Emancipatie van de Joden in de Franse tijd met een beschrijving en beoordeling van de 'Neie Kille' Adath Jeschurun (1797 - 1808), waarin verlichte Joden zich verenigden buiten de gevestigde Hoogduitse 'Alte Kille', totdat zij zich – gedwongen door de overheid – daarmee weer verenigden. Via een beschrijving van de ontwikkelingen binnen de orthodoxie in Nederland, de tijdelijke afscheidingen in ultra-orthodoxe richting en tevens de oorzaken van mislukking van diverse pogingen tot de oprichting van een reform-richting gedurende de negentiende eeuw wordt in het boek de totstandkoming [rond 1860-1870] en verdere ontwikkeling beschreven van de 'moderne' Joodse gemeenschap met een Nederlands Israëlietisch en een Portugees Israëlietisch Kerkgenootschap en vanaf 1931 ook uiteindelijk een Verbond van Liberaal-Religieuze Joden in Nederland.

Het boek zal dus niet alleen inzicht geven in de ontwikkeling naar Liberaal/ Progressief Jodendom in Nederland zoals dat in het LJG-jubileumboek kort is gedaan, maar ook in de achtergrond van waaruit die ontwikkeling heeft plaatsgevonden. Die achtergrond bestond uit het samenspel en vaak ook tegenspel tussen de Emancipatie en – gedeeltelijk van overheidswege afgedwongen – aanpassing binnen de Nederlandse samenleving enerzijds en de behoudende krachten binnen de orthodox-Joodse gemeenschap anderzijds. Daarbij komen onder andere de volgende onderwerpen aan de orde: de rol van de gebroeders Lehren en de zich aan de andere kant van de Duitse grens bevindende neo-orthodoxe rabbijn dr. Samson Raphaël Hirsch; de betekenis van de rector van het orthodoxe rabbijnseminarium en opperrabbijn dr. J.H. Dünner; de verschillende invloeden vanuit Duitsland gedurende de negentiende en het begin van de twintigste eeuw; de gevolgen van de sociaal-economische toestand van de Nederlandse Joden; de plaats van de Joden binnen de spanningen tussen politiek-liberaal gezinde Nederlanders en de protestants-christelijke en katholieke groeperingen; de moderniserende invloed op het Nederlandse Jodendom van onder andere het opkomende socialisme, het zionisme, de zich snel uitbreidende mogelijkheden tot communicatie en verkeer, de invoering van het algemeen kiesrecht en de vrouwenemancipatie. Vervolgens wordt uiteraard aandacht geschonken aan de Joodse gemeenschap in de Tweede Wereldoorlog en de sociaaldemografische en levensbeschouwelijke gevolgen van de Sjoa; de pogingen tot wederopbouw en de veranderingen die de na-oorlogse gemeenschap onderging onder invloed van ontwikkelingen binnen en buiten Nederland.

Onderzoeker en auteur:

Chaya Brasz, historicus. Zij studeerde aan de Rijksuniversiteit te Utrecht en de Hebreeuwse Universiteit in Jeruzalem en specialiseerde zich in de geschiedenis van de Joden in Nederland. Zij was zestien jaar werkzaam op het Center for Research on Dutch Jewry aan de Hebreeuwse Universiteit. Sinds 2003 werkt zij als onafhankelijk onderzoeker en publicist. Zij schreef reeds tussen juli 2005 en september 2006 het jubileumboek voor het Verbond van Liberaal-Religieuze Joden in Nederland. Ze beëindigde dat project binnen de vastgestelde periode en geheel volgens de gemaakte afspraken wat betreft kwaliteit, budget, omvang en uitgave van het boek. Zij heeft uitgebreide onderzoekservaring en publicatielijst.

Het onderzoek:

Alleen voor de uitvoering van het onderzoek en het beschrijven van de gevonden gegevens, doet het Levisson Instituut een beroep op de Stichting Collectieve Marorgelden Nederland. Het betreft twee-en-een-half jaar werk met reis- en verblijfskosten. De archieven die moeten worden onderzocht bevinden zich in Jeruzalem, Cincinnati, Londen, Amsterdam en Den Haag.

De uitgave:

De uitgave van het boek (circa 500 bladzijden met illustraties) zal niet ten laste komen van fondsen in Nederland, maar zal worden verzorgd door Hebrew Union College Press in Cincinnati.

Hoe werd ik een jong zingende rabbijn?

Mijn motto: ik zing voor de Eeuwige mijn levenlang (psalm 104:33)
Oftewel, ik zing voor de Eeuwige MET mijn leven:

Ik ben de oudste van de vijf studenten die een jaar geleden (augustus 2008) hun smicha hebben ontvangen. Met muziek, als mijn eerste liefde, was ik nu zes jaar geleden toegelaten tot de rabbijnopleiding aan het Levisson Instituut.

Het studeren van Tora was mijn andere liefde. Muziek mocht ik als vrouw studeren al vanaf mijn vierde jaar. Voor het studeren van Tora moest ik bijna een halve eeuw wachten. De Tora-poorten die in mijn jeugd gesloten waren voor vrouwen, waren nu eindelijk open.

En zo stond ik op 27 augustus 2008 in de snoge in Den Haag en mocht ik mijn semicha ontvangen samen met een zegen van onze decaan rabbijn Lilienthal. Voor mij was het net een bruiloft. Mijn zingen kon ik eindelijk koppelen aan de Tora, en ik werd een jonge zingende rabbijn. Waarom jong? Omdat ik nog zoveel moet leren; ik ben een rabbijn die haar derde carrière net is begonnen, nu als parttime rabbijn van de LJG Utrecht.

Het is nu bijna een jaar later en ik ben nog steeds een jonge rabbijn, maar ik merk hoe ik groei en hoe zeer ik geniet van het herontdekken en in de praktijk toepassen zo veel van de rijke bagage die ik mocht meenemen in die vijf zware jaren studeren.

Dit is voor mij genoeg reden om te zingen voor de Eeuwige mijn leven lang.

Rabbijn Navah-Tehila Livingstone-Shmuelit, juli 2009

Appendix 2

De Toekomst van het Levisson Instituut Een voorlopige visie

Financiën

De kosten van de rabbijnenopleiding bedragen ongeveer € 150.000,- per jaar. Daarvan wordt ongeveer de helft gedekt door bijdragen van liberale organisaties en van Vrienden en door college- en cursusgelden. De andere helft komt uit subsidies van Maror, Makaria en Levi Lassen.

Het afronden van de studie van de huidige rabbijnenstudenten is gewaarborgd door het eigen vermogen van de stichting en de nog lopende toezeggingen. Verder geldt dat in de kosten van de tweejarige voorzangersopleiding is voorzien door bijdragen van Maror en van een particuliere stichting. Ook het afronden van de voorzangersopleiding is dus gewaarborgd.

Niet valt te verwachten dat Maror, Makaria en Levi Lassen op de langere termijn jaarlijks in het exploitatietekort zullen blijven bijdragen. Het zoeken van nieuwe subsidiebronnen is daarom gewenst. Wel moet worden opgemerkt dat bij genoemde subsidiegevers ten behoeve van specifieke projecten afzonderlijk subsidie kan worden aangevraagd en naar verwachting ook wel kan worden verkregen.

Organisatie

Naast de decaan (0,5 fte) is voorzien in een administratieve medewerker (0,2 fte), een tijdelijk coördinator voorzangersopleiding (0,2 fte) en in begeleiding door een accountantsbureau. Voor een opleidingsinstituut, ook al is het klein, is dit nauwelijks voldoende. Een sterkere organisatie van het instituut zou gewenst zijn. Het is in dit verband ook een gemis dat het instituut geen eigen kantoor heeft. De nieuwbouw van de LJG Amsterdam biedt daarvoor wellicht nieuwe kansen. Het is echter onvermijdelijk dat het bestuur, in het bijzonder de secretaris en de penningmeester, tevens werkzaamheden in uitvoerende zin zal moeten blijven doen.

Organisatorisch en inhoudelijk leunt het instituut zwaar op de huidige decaan. Diens werkkraft, kennis van zaken en ruime contacten hebben het instituut tot bloei gebracht. Deze manier van werken heeft weliswaar het voordeel van de flexibiliteit maar vormt voor de continuïteit van het instituut een risicovolle basis. Twee aspecten vragen om actie binnen afzienbare termijn.

- (a) Nu de eerste lichting van de rabbijnenopleiding is afgestudeerd en dus een gehele cyclus is doorlopen, zal een volledig uitgewerkt *opleidingsprogramma* ter beschikking moeten komen, onderverdeeld in de door eigen docenten te geven modules en de van andere instellingen, waaronder de universiteiten, af te nemen onderwijspakketten.
- (b) De waarneming en toekomstige opvolging van de huidige decaan moeten worden geregeld. Daartoe dient een *plaatsvervangend decaan* te worden benoemd die door de huidige decaan geheel wordt ingewerkt.

Samenwerking

Gesprekken met vertegenwoordigers van twee universiteiten hebben geleerd dat formele inbedding in een universitaire structuur te veel nadelen met zich zal brengen. Het eigen karakter en de flexibiliteit van het instituut zullen vrijwel geheel verloren gaan. Voordelen levert een en ander nauwelijks op. De bestaande samenwerking met de universiteiten en andere instituten behoeft ook niet geïntensiveerd te worden. Continuering van die samenwerking is natuurlijk wel van zwaarwegend belang.

Continuïteit van de opleiding

Uitgangspunt is dat zonder meer vermeden zal moeten worden dat het instituut gedurende een langere periode geen enkele activiteit ontplooit. Het risico van een blijvende inactiviteit en daardoor het verspelen van de opgebouwde naamsbekendheid en goodwill is te groot en bovendien valt te vrezen dat subsidiegevers en Vrienden ook blijvend afhaken.

De rabbijnenopleiding is de kerntaak van het instituut. Onzeker is echter hoeveel studenten deze opleiding zullen willen gaan volgen mede gelet op de voor hen bestaande arbeidsmarkt. Het is dan ook de vraag of de rabbijnenopleiding een doorlopende activiteit van het instituut zal kunnen zijn. Het heeft natuurlijk verreweg de voorkeur om een afgesloten opleiding van een bepaalde lichte aansluitend te laten volgen door een opleiding voor een nieuwe lichte. Dat zal echter niet altijd mogelijk zijn en dat heeft de nodige consequenties die onder ogen moeten worden gezien, zowel voor de continuïteit van het instituut zelf als in relatie tot de doorlopende kosten waaronder vooral uitgaven aan salaris van degenen met wie een dienstverband is aangegaan.

Er zijn verschillende andere activiteiten naast de rabbijnenopleiding mogelijk en het is verstandig beleid die andere mogelijkheden zo in te plannen dat periodes zonder rabbijnenopleiding daarmee worden opgevuld. Die andere activiteiten kunnen inhouden:

- (a) nascholingsprogramma rabbijnen;
- (b) nascholingsprogramma voorzangers;
- (c) lerarenopleiding conform model voorzangers (enkele weekeinden per jaar);
- (d) bestuurdersprogramma, eveneens conform model voorzangers (ter verduidelijking geen “bestuurscursus” maar een programma om bestuurders kennis te laten maken met het liberale denken in het verleden en in de moderne tijd);
- (e) kennismakingsreis “Liberaal Israel” voor leraren en bestuurders;
- (f) modules uit het rabbijnenprogramma, niet alleen vallend onder (c) en (d) maar ook voor belangstellenden en voor hen die overwegen de rabbijnenopleiding te volgen; naast (f) ook afzonderlijke en voor een ieder toegankelijke lezingen (vooral van buitenlandse docenten die in het kader van de opleiding hier al zijn);
- (f) en (g) zijn ook van belang om de naamsbekendheid van het instituut overeind te houden;
- (g) wetenschappelijk onderzoek.

Te overwegen valt om genoemde activiteiten zo mogelijk in samenwerking met andere bestaande instellingen uit te voeren. Voor de lerarenopleiding kan men denken aan Rimon, voor de bestuurders aan Kiwoen en voor wetenschappelijke publicaties na wetenschappelijk onderzoek aan Sja'ar.

Dit alles is slechts een onvolledige greep uit de mogelijkheden om met elkaar over de toekomst van het instituut na te denken. Het nadenken zal vervolgens geconcretiseerd moeten. Voor de nabije toekomst zal een *werkplan* met bijbehorende begroting en financiële dekking moeten worden opgesteld. Dit werkplan zal zo moeten ingedeeld dat het instituut niet gedurende kortere of langere termijn geen enkele activiteit ontplooit. Natuurlijk moet het instituut niet alleen in stand worden gehouden om het instituut zelf. Te verwachten valt echter dat de liberaal-Joodse gemeenschap behoefte heeft aan een veelheid van activiteiten op het niveau van het Levisson Instituut.

Ik weet nog heel goed hoe ik thuis kwam na ons eerste studieweekend, twee jaar geleden. Ik was geschrokken door de intensiteit van het programma en ik wist niet dat het zo prestigieus zou zijn! Ik kwam thuis met het gevoel dat dit me niet zou gaan lukken en dat is géén doorsnee reactie van mij. Maar ik ben begonnen met studeren en al snel had ik een soort van continuïteit en structuur en was studeren een dagelijkse bezigheid voor mij, voor zover mijn andere verplichtingen dat toelieten.

Het waren twee geweldige jaren! De constante druk op mijn schouders die ik voelde, doordat ik wist wat ik allemaal moest leren, was zwaar, de weekenden waren zwaar door het volle programma, maar het was ook geweldig interessant en leuk. En voor een eerste voorzangersopleiding verrassend goed georganiseerd! Onze docent prof. Eli Schleifer, die we onze "lopende muziekbibliotheek" noemde, het feit dat iedereen een persoonlijke mentor had en de stages in het land waren de toppers! Maar David Lilienthal als docent en decaan, de PowerPoints van Annette Boeckler en onze regelman Bram Lagendijk waren ook onontbeerlijk.

Nu het belangrijkste en het zwaarste achter de rug is voel ik me heel voldaan over het

geheel en verbonden met mijn medestudenten. Maar ik voel ook een nieuwe verbondenheid, namelijk met de andere joodse gemeenten in het land die ik heb leren kennen door de stages en waar ik, hoop ik, ook in de toekomst nog in de dienst zal mogen voorgaan.

Het enige minpunt is het feit dat ik zo hard gewerkt heb en zoveel geleerd heb en nu het gevoel heb dat ik zo weinig weet!

Lies Müller, juli 2009.